

Belegexemplar

COMMUNIO

INTERNATIONAAL KATHOLIEK TIJDSCHRIFT

P. HENRICI

Geen andere goden. Een meditatie

M. SALES

De Tien Godsworden - het eerste bovenal

C. DOHMEN

Ter wille van onze vrijheid

H. ARTS

Het personalisme

H. SCHLÖGEL

Geloofsoverdracht en overdracht van waarden

BEMIN DE HEER UW GOD

Het doorgeven van het geloof - overdracht van waarden? ¹

Sinds enkele jaren staat de thematiek van het „doorgeven van het geloof” centraal in de belangstelling. In Duitsland besteedde de diocesane synode van Rottenburg-Stuttgart uit 1985/86 aandacht aan het thema „Het doorgeven van het geloof aan de komende generatie” ². De Duitse bisschoppenconferentie en het centrale comité van de Duitse katholieken organiseerden een studiedag onder een verwant thema ³. De buitengewone bisschoppensynode van 1985 bepaalde in haar slotverklaring: „Overal op aarde is de overdracht van het geloof en van de morele waarden die uit het evangelie voortvloeien, aan de komende generatie (de jongeren) in gevaar... Daarom is een nieuwe aanzet tot evangelisatie en tot integrale en systematische catechese vereist” ⁴. De synode over Europa in het najaar van 1991 plaatste deze uitdaging opnieuw op haar agenda onder de naam „Nieuwe evangelisatie”.

Uiteraard staat bij de genoemde kerkelijke initiatieven het doorgeven van het geloof op de eerste plaats. Hier wordt nader ingegaan op de nauwe samenhang die er bestaat tussen het doorgeven van het geloof en de overdracht van waarden. In dit kader raken wij aan verschillende problematieken die weliswaar met elkaar te maken hebben, maar toch zelfstandig blijven bestaan.

Deze vraagstelling vertoont ook directe raakvlakken met maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland na de tweede wereldoorlog. Wij richten onze aandacht enkel hierop. Dat deze thematiek echter ook op het niveau van de wereldkerk een werkelijk probleem vormt, volgt al uit de verwijzing naar de bisschoppensynode van 1985.

(1) voordracht bij de habilitatie op 22 juli 1991 aan de Kath. Theol. Faculteit van de Universiteit van Würzburg.

(2) *Ereignis Synode. Grundlagen-Perspektiven-Schlaglichter zur Diözesansynode Rottenburg/Stuttgart 1985/86*, red. W. Kasper/G. Miller, Stuttgart 1986.

(3) *Die Zukunft des Glaubens. Gemeinsame Studientagung der Deutschen Bischofskonferenz und des Zentralkomitees der deutschen Katholiken vom 16.-18.11.1988*, Bonn 1988 (= Arbeitshilfen Nr. 65).

(4) Buitengewone vergadering van de bisschoppensynode 1985, Eindrapport „In Gods woord viert de kerk de mysteries van Christus voor het heil van de wereld”, II, B, 5, in: *Archief van de Kerken* 41 (1986), p. 142-143.

1. Terugblik op het debat over de fundamentele waarden ⁵

Het debat over de fundamentele waarden dat vooral in de tweede helft van de jaren zeventig werd gevoerd, maakte duidelijk dat er over de geldende normen geen algemene overeenstemming bestond. De verschuiving in normen en waarden bij veel mensen kreeg ook haar juridisch beslag in bij voorbeeld de hervormingen van het strafrecht en het huwelijks- en gezinsrecht.

De uitwerking van zulke wettelijke veranderingen mag niet worden onderschat. Van de ene kant reageerden de wetgevers zo op het feitelijke gedrag van veel burgers; van de andere kant heeft elke nieuwe wetgeving ook een oriënterende functie voor het eigen gedrag. In Duitsland bracht de historisch ontwikkeling ook een versterkt streven naar identiteit met zich mee ten opzichte van het eigen verleden en van Stalinistische tendenzen in het Oosten. Al in 1970 verklaarden de (protestants/lutherse) bisschop H. Dietzfelbinger en Julius kardinaal Döpfner namens beide grote kerkgenootschappen: „Ten behoeve van de ordening van het recht en de gemeenschap bestaan er ethische waarden die een algemene gelding bezitten. Daaraan is ook de wetgever gebonden. Als dit principe wordt prijsgegeven, verliest de samenleving haar vermogen om een gemeenschap te vormen en een consensus te bereiken over een algemeen geldige wetgeving. De staat en de samenleving vernietigen zich uiteindelijk zelf als zij een vaststaand bestand aan ethische overtuigingen niet meer bindend achten voor de maatschappij” ⁶. Om deze consensus gemeenschappelijk te formuleren, moesten klaarblijkelijk problemen overwonnen worden. Tal van groeperingen met maatschappelijke invloed wilden vanuit hun eigen achterban deze positiebepaling beïnvloeden.

Twee aspecten lijken als resultaat van deze gedachtenwisseling vooral van belang.

1.1 De verwarrende taal der begrippen

Een verwarrende veelheid aan betekenissen komt naar voren: „Fundamentele rechten van de grondwet in haar institutionele dimensie, waarde-bepalende ordeningsprincipes van de grondwet (het feit dat het gaat om een rechtsstaat), instituties voorafgaande aan de

(5) Mijn informatie is vooral geput uit: K. Lehmann, „Grundwerte”, in: *StL* 2(1986), p. 1131-1137; G. Brunner, *Grundwerte als Fundament der pluralistischen Gesellschaft. Eine Untersuchung der Positionen von Kirchen, Parteien und Gewerkschaften in der Bundesrepublik Deutschland*, Freiburg 1989.

(6) *Das Gesetz des Staates und die sittliche Ordnung*, red. J. Döpfner/H. Dietzfelbinger, Gütersloh/Trier 1970, p. 12 e.v.

staat (gezin; huwelijk en gezin), deugden van de politieke burger (tolerantie), rechtsgoederen (vrijgevigheid), principes van maatschappelijke ordening (subsidiariteit), fundamentele ethische overtuigingen (waarheid, liefde). Fundamentele waarden zijn dus vaak een conglomeraat van principes, rechtsuitspraken, instituties en ethische houdingen. De menselijke waardigheid en de waardigheid van de persoon zijn in de discussie nog het nadrukkelijkst als het verborgen centrum, de voorwaarde voor en de weg naar de andere bepalingen naar voren gekomen”⁷. Uit deze samenvatting blijkt hoe sterk alle terreinen die voor het samenleven binnen de staat en de maatschappij belang hebben, afhankelijk zijn van elkaar en hoe verschuivingen op één punt ook consequenties bij andere opleveren⁸.

Ondanks de veelheid van betekenissen bij het gebruik van het begrip „fundamentele waarde” is binnen het debat duidelijk geworden dat men dit toch niet kan missen. Gottlieb Brunner komt in zijn onderzoek tot de conclusie: „Men is het erover eens geworden dat er overeenstemmig moet bestaan over grondslagen en fundamentele voorwaarden van het menselijk samenleven. Deze overeenstemmig wordt aangeduid met het begrip 'fundamentele waarden'”⁹. Uit de veelheid van betekenissen voor dit begrip ontstaat daarom een open begrip. Enerzijds vraagt dat om een concretisering, anderzijds laat dit op de eerste plaats een probleemsituatie zien. Dit blijkt vooral als de consensus dreigt verloren te gaan.

1.2 Algemene en bijzondere betekenis

Bij het begrip „fundamentele waarde” wordt een algemene en een bijzondere betekenis onderscheiden: „In algemene zin betekent het: — grondslagen en basisvoorwaarden voor het menselijke samenleven, en wel in een dubbele zin:

- 1) dat daarin een bestaande consensus over deze grondslagen en basisvoorwaarden tot uitdrukking wordt gebracht en
- 2) dat daarin de taak doorklinkt, een dergelijke overeenstemming altijd weer na te streven.

In bijzondere zin betekent het begrip fundamentele waarde als centrale bestanddelen van deze grondslagen en basisvoorwaarden:

(7) K. Lehmann, „Grundwerte”, a.a., p. 1133.

(8) F. Böckle heeft deze fundamentele ethische overtuigingen zoals waarheid, liefde en trouw betiteld als waarden, omdat daarin de kwaliteit van de wil naar voren komt, die voor het zedelijk handelen onmisbaar is (vgl. *Fundamental-moral*, München 1977, p. 23 e.v.).

(9) G. Brunner, *Grundwerte als Fundament der pluralistischen Gesellschaft*, a.w., p. 137.

- 1) fundamentele goederen en houdingen,
- 2) rechtsgoederen als inhoud van de fundamentele rechten en
- 3) doelen en maatstaven voor politieke partijen en maatschappelijke groeperingen”¹⁰.

Als — zoals reeds werd geconstateerd — de menselijke waardigheid als het beslissend knooppunt voor het debat over de fundamentele waarden naar voren is gekomen, dan dient ook telkens opnieuw gevraagd te worden, hoe deze menselijke waardigheid gerealiseerd kan worden onder wisselende omstandigheden. Voor de menselijke waardigheid en daarom ook voor de fundamentele waarden geldt: „Fundamentele waarden zijn grootheden die met de ontwikkeling van het bewustzijn, met de problemen en materiële mogelijkheden van een tijd meegroeien. Zij vormen geen onverlegbare grens, maar lijken op een horizon waarop wij kunnen toegaan, die met ons meegaat en die zich gaandeweg verbreedt”¹¹.

Gottlieb Brunner heeft in zijn studie „Grundwerte als Fundament der pluralistischen Gesellschaft” de fundamentele waarden vergeleken met een boomstam, waarbij deze fundamentele waarden dan het middenstuk van het ethos vormen. De boom als geheel is het beeld voor het ethos van de maatschappij.

„— De wortels van de boom waaruit die een groot gedeelte van zijn energie put, komen overeen met de wereldbeschouwelijke fundamenten, religieuze oriëntaties, filosofische opties en ervaringen van de gemeenschap en van het individu.

— De stam komt overeen met de fundamentele waarden. Op dit niveau dient een consensus bereikt te worden, waarbij deze consensus gevoed kan worden uit de verschillende wortels.

— De takken komen overeen met de normen; daarin worden de fundamentele waarden toegepast op de concrete situaties en problemen;

— De vruchten komen overeen met het feitelijke handelen”¹².

Ook de Kerken hebben deelgenomen aan het debat over de fundamentele waarden. In hun verklaring „Fundamentele waarden en Gods gebod”¹³ uit 1979 hebben de Raad van de Lutherse Kerk in Duitsland en de Duitse bisschoppenconferentie een gemeenschappelijke bijdrage geleverd tot het debat over de fundamentele waarden. Gemeenschappelijk referentiepunt waren de Tien Geboden waarin de geloofservaring en de menselijke levenservaring samenkomen. Vooral de gezamenlijke visie op de bijbel maakte een gemeen-

(10) *T.a.p.*, p. 137 e.v.

(11) *T.a.p.*, p. 138.

(12) *T.a.p.*, p. 140.

(13) *Gemeinsame Erklärung des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland und der Deutschen Bischofskonferenz, Grundwerte und Gottes Gebot*, Gütersloh/Trier 1979.

schappelijke uitspraak mogelijk, die op zich niet zo direct voor de hand lag. Niemand minder dan Eberhard Jüngel had het debat over de fundamentele waarden immers betiteld als een „aarts-katholiek overkomend project”¹⁴. Hij zag daarin de poging om de leer over een tijdloze natuurwet tot gelding te brengen. Tegen deze achtergrond kan men des te meer waardering opbrengen voor dit œcumenisch document. Vanuit ons tegenwoordig perspectief zal het waarschijnlijk nog moeilijker dan destijds zijn, zich te beroepen op de „evidentie van het ethos”, zoals men in de Verklaring doet: „In zo’n samenleving moeten er ethische uitspraken en keuzen over normen bestaan. Dergelijke uitspraken en keuzen moeten kunnen steunen op een evidentie van het ethos, d.w.z. op een onmiddellijke inzichtelijkheid van fundamentele ethische principes”¹⁵. Uit deze uitspraak blijkt eens te meer welke openheid het begrip van de fundamentele waarden verbergt en welke blijvende taak er voor de samenleving en Kerken is weggelegd om steeds weer een consensus na te streven. De discussie over de fundamentele waarden, die begin van de jaren tachtig plotseling verzandde, werd — zoals achteraf blijkt — daarna beheerst door het trefwoord „veranderende waarde”.

2. Overzicht van het debat over de veranderende waarde

Bij het debat over de fundamentele waarden stond een gedachtenwisseling tussen maatschappelijk relevante groepen centraal en had men in feite het vermogen van de staat op het oog om een ethos te vormen. De discussie over de veranderende waarde was veel meer betrokken op het individuele gedrag. Terecht wijst men erop dat men zich bij de evaluatie moet hoeden voor een generaliserend oordeel¹⁶.

Op twee studies wordt hier nader ingegaan, omdat zij voor het thema „Overdracht van waarden” belangrijk lijken. Op de eerste plaats de internationale studie over waarden, die in West-Europa en in de Verenigde Staten werd opgesteld in de jaren tachtig. De resultaten zijn door Elisabeth Noelle-Neumann en Renate Köcher geëvalueerd in het door hen uitgegeven werk „Die verletzte Nation”¹⁷. Ook het werk van Helmut Klages „Wertedynamik” moet aan de

(14) E. Jüngel, „Wertlose Wahrheit? Christliche Wahrheitserfahrung im Streit gegen die Tyrannei der Werte”, in: *Die Tyrannei der Werte*, red. S. Schelz, Hamburg 1979, p. 47-75; hier: 51.

(15) *Grundwerte und Gottes Gebot*, t.a.p., p. 15.

(16) J. Römelt, „Stichwort 'Wertewandel' — Probleme und Chancen”, in: *Pastoralblatt* 43 (1991), p. 110-114.

(17) E. Noelle-Neumann/R. Köcher, *Die verletzte Nation. Über den Versuch der Deutschen, ihren Charakter zu ändern*, Stuttgart 1987.

orde komen ¹⁸. Het eerstgenoemde werk is een synchrone vergelijking van de waardebeleving in verschillende landen. Het werk van Klages is gewijd aan een diachrone vergelijking van de verschuivende waardebeleving in Duitsland vanaf 1871.

2.1 *De internationale studie over waarden*

Met gepaste beknoptheid worden hier slechts enkele resultaten gepresenteerd. 95 % van de bevolking in de Verenigde Staten, 75 % van de Europeanen geloven in God. Het achterliggend Godsbegrip wisselt echter sterk, zowel met betrekking tot de verhouding USA-Europa als binnen de Europese landen zelf. In de USA overheerst over het algemeen een persoonlijk Godsbegrip, terwijl in Europa met uitzondering van Ierland, een abstract resp. niet-vatbaar Godsbeeld de overhand heeft. Ook tussen de generaties bestaan verschillen in opvatting. Terwijl bij de oudere generatie het persoonlijk Godsbeeld gangbaar is, leeft bij de jongeren duidelijk een meer abstract Godsbeeld. Als resultaat blijkt dat met de verzwakking van het persoonlijk Godsbeeld een verlies aan intensieve Godsrelatie gepaard gaat. Voor de Bondsrepubliek is één resultaat op dit punt bijzonder opmerkelijk, zoals Renate Köcher constateert: „Ongebruikelijk groot is in de Bondsrepubliek niet alleen de religieuze discrepantie tussen mannen en vrouwen, maar ook tussen jongeren en ouderen. Evenals op andere waarden-gebieden roept de Bondsrepubliek het beeld op van een samenleving die bijzonder scherp en diep is opgesplitst. Met name bij de fundamentele uitgangspunten en opties kan zij minder dan andere landen bouwen op een brede consensus ¹⁹. Drie redenen worden daarvoor aangevoerd: „De overleving van religieuze inhouden is sterk afhankelijk van een fundamenteel vertrouwen tussen de generaties, van de wil om deze waarden over te dragen en ook van een overtuigend voorleven van deze waarden” ²⁰. Met name in de Bondsrepubliek zijn de voorwaarden daartoe aangetast. In de jongste decennia werd immers gebroken met de christelijke geloofspraktijk en met de daarmee verbonden ethische gedragscodes.

De breuk — overigens bij katholieken en protestanten even sterk, zij het ook op verschillend niveau — vond in de onderzochte landen plaats vanaf het midden van de jaren zestig tot 1973. De Bondsrepubliek vervulde daarbij de rol van gangmaker. In geen enkel ander

(18) H. Klages, *Wertedynamik. Über die Wandelbarkeit des Selbstverständlichen*, Zürich 1988.

(19) R. Köcher, „Religiös in einer säkularisierten Welt,” in: E. Noelle-Neumann/R. Köcher, *Die verletzte Nation*, a.w., p. 164-197; hier: 171 e.v.

(20) *T.a.p.*, p. 173.

land zijn de deelnemers aan de liturgie zo oud als in de Bondsrepubliek. Nu kan men tegen dit argument inbrengen „dat de religieuze socialisatie niet alleen en misschien zelfs helemaal niet wezenlijk plaatsvindt door de liturgie. Daar gaat het echter niet over. Het gaat hier niet om het belang van de liturgie voor de directe overdracht van geloofsinhouden; het gaat om de participatie aan de liturgie als indicator voor een succesrijke of een verstoorde religieuze socialisatie. De participatie aan de liturgie is een actieve vorm van communicatie... die een sterke motivatie veronderstelt”²¹. De samenhang tussen religiositeit en kerkelijkheid is hier dan ook denkbaar klein.

De zwaarste gevolgen liggen in dit verband in de ontbrekende bereidheid godsdienstige overtuigingen door te geven aan een volgende generatie. 17 % van de bevolking in de Bondsrepubliek beschouwen religiositeit als een van de belangrijkste doelstellingen bij de opvoeding van kinderen; van de 25- tot 44-jarigen, d.w.z. de generatie ouders, zien slechts 10 % de overdracht van godsdienstige overtuigingen als een uitgesproken belangrijke taak.

Het verrast niet dat samen met de verwijdering van de Kerk ook het vertrouwen in haar competentie slinkt. Bij de 18- tot 24-jarigen in de Bondsrepubliek is nauwelijks ieder vijfde bereid, de Kerk een oriënterende functie toe te kennen op het vlak van het persoonlijk en moreel leven. Ook hier is weer het verschil tussen de generaties erg duidelijk. „Als de competentie van de Kerk in morele aangelegenheden bestreden wordt, als het vertrouwen in het instituut verstoord is, dan is ook de religiositeit aangetast”²².

De soms gehoorde opvatting dat het verval van het institutioneel karakter van het geloof geen gevolgen heeft voor de individuele geloofsovertuiging, wordt door de feiten tegengesproken. Slechts 16 % van degenen die zich afzetten tegen het instituut, noemen zichzelf op enigerlei wijze religieus. Omgekeerd heeft echter de verzwakken-de religiositeit uitwerkingen op het ethisch gedrag.

De studie over waarden had op dit punt de Tien Geboden als criterium genomen. Op de eerste plaats valt op dat er een verschil bestaat tussen de aanvaarding van de Tien Geboden als religieuze en als morele geboden. Men brengt veel minder waardering op voor de Tien Geboden als religieuze dan als morele leidraad. Hoe nauw echter de betrekking tussen de beide tafels van de geboden ook in het feitelijk gedrag is, blijkt uit de volgende resultaten: ca. 90 % van katholieken en protestanten beschouwen het vijfde gebod „Gij zult niet doden” als een dwingende eis; bij mensen zonder confessie ligt dit op 76 %. Het zevende gebod „Gij zult niet stelen” aanvaarden kerkelijk be-

(21) *T.a.p.*, p. 177 e.v.

(22) *T.a.p.*, p. 183.

trokken katholieken en protestanten bijna zonder uitzondering, onder marginale katholieken echter slechts 76 % en onder mensen zonder confessie slechts 64 %. Het verbod op echtbreuk erkent 9 op de 10 katholieken als verplichtend, bij de kerkelijk verwijderden 57 %, bij mensen zonder confessie 34 %. „Samen met een afnemende binding aan de Kerk en de religiositeit wordt ook de morele consensus zwakker. Het zwakkere fundament voor de morele geboden, dat men aantreft bij marginale gelovigen en vooral bij mensen zonder confessie, volgt niet alleen uit hun formulering of uit de godsdienstige context; juist de inhoudelijke substantie sluit op weerstand”²³.

Men kan op enige punten kritiek uiten op deze studie over waarden. De resultaten kunnen betwijfeld worden of ook kan men opmerken dat enkele ethisch relevante gebieden, b.v. de ecologische thematiek, niet aan bod kwamen. Wel is duidelijk geworden dat er op de onderzochte velden een nauwe samenhang bestaat tussen het doorgeven van het geloof en de overdracht van waarden. De achtergronden voor deze samenhang en voor de momenteel heersende veranderingen op dit punt moeten nog nader onderzocht worden. Daarbij kan het onderzoek van Helmut Klages nuttig zijn, dat hij in zijn werk „Wertedynamik” gepubliceerd heeft.

2.2 „Wertedynamik”

Klages heeft — zoals reeds gesteld — onder historisch perspectief de veranderende waardebeleving onderzocht. Volgens hem verloopt de tendens bij de veranderende waardebeleving in feite vanuit de plichts- en aanvaardingswaarden naar de waarden van zelfontplooiing²⁴. Zoals blijkt uit een schema (p. 57) zijn de volgende waarde-categorieën met name betrokken bij de veranderende waarden: enerzijds de plichts- en aanvaardingswaarden met sociale relevantie (discipline, gehoorzaamheid, plichtsvervulling, trouw, onderwerping, ijver, bescheidenheid) en de plichtswaarden met individuele relevantie (zelfbeheersing, onbaatzuchtigheid, offervaardigheid, plooibaarheid, onthouding), anderzijds de sociale ontplooiingswaarden (emancipatie, gelijke behandeling, gelijkheid, democratie, participatie, autonomie), de hedonistische zelfontplooiingswaarden (genot, avontuur, spanning, afwisseling, uitleven van emotionele behoeftes) en de individuele zelfontplooiingswaarden (creativiteit, spontaneïteit, zelfverwerkelijking, ongebondenheid, zelfstandigheid). Zonder in detail te treden en de verschuiving van de panelen omvattend

(23) *T.a.p.*, p. 187.

(24) Vgl. daarvoor ook: K. Gabriel, „Wertwandel in der Bundesrepublik”, in: *KatBl* 113 (1988), p. 471-475; L. Neuhold, *Wertwandel und Christentum*, Linz 1988.

weer te geven bij de beide grote groepen van waarden, constateert Klages „dat de plichts- en aanvaardingswaarden gedurende deze verschuiving (van waardebeleving) geenszins vernietigd en uitgedoofd of tot het niveau van onbelangrijkheid werden gedegradeerd. Veel eer traden verliezen op die ertoe leidden dat deze waarden die voorheen een overwegend hoge profilering kenden, over het algemeen tot een gemiddeld niveau werden teruggebracht. Omgekeerd werden de waarden van zelfontplooiing, die voorheen tamelijk ongeprofileerd waren, bij de doorsnee bevolking opgewaardeerd tot het gemiddelde niveau”²⁵. Het proces van de veranderende waarden — aldus de constatering van Klages — verloopt niet continu, zodat binnenkort alleen maar de waarden van zelfontplooiing als wenselijk zouden worden nagestreefd. Toch heeft er ook nooit een renaissance in de waardebeleving bestaan, waarbij de plichts- en aanvaardingswaarden opnieuw tot gelding kwamen; veeleer zweven de waarden „tot op heden altijd nog in een soort gedoog-zone, die heftige schommelingen in waardebeleving kent”²⁶. Daaruit mag nu niet geconcludeerd worden dat men waarden kan afschaffen, maar slechts dat men moet streven naar een synthese van waarden. Ogen-schijnlijk lijkt het erop dat de plichts- en aanvaardingswaarden onverenigbaar zijn met de waarden van zelfontplooiing. Het belang van de synthese van waarden bestaat erin aan te tonen „hoe een versterking van waarden naar alle kanten tot stand kan komen”²⁷.

Het is opvallend dat beide studies over waardebeleving op hun sterkste punt pleiten voor een hechte relatie die zelfs uitloopt op een synthetisch profiel. Uiteraard zal een synthese van waarden niet vanzelf tot stand komen. Volgens Klages onderzoek is één van de belangrijkste voorwaarden voor een geslaagde realisatie van de synthese van waarden niet de „onpersoonlijkheid”, zoals Max Weber meende, maar „de kunst om het persoonlijk leven sociaal te integreren”²⁸. Een heel illustratief voorbeeld vormt de overgang van een relatie tussen twee mensen tot een gezin. Door het kind krijgen de ouders een nieuwe verantwoordelijkheid. De plichts- en zelfontplooiingswaarden worden door beide ouders opgenomen in een synthese van waarden met het oog op het kind. De synthese van waarden, waarover Klages concluderend spreekt, kan in samenhang met de Kerk en met haar overdracht van waarden inhouden: een groei in verantwoordelijkheid bij het individu en bij groepen levert ook de mogelijkheid tot een beter christelijk leven. Dat is nu precies

(25) H. Klages, *Wertedynamik*, a.w., p. 58.

(26) *T.a.p.*, p. 125.

(27) *T.a.p.*, p. 132.

(28) *T.a.p.*, p. 151.

de voorwaarde voor het doorgeven van het geloof en voor de daarmee verbonden overdracht van christelijke waarden.

Als voorlopig resultaat kan dus geformuleerd worden: de discussie over de fundamentele waarden maakte duidelijk dat steeds weer opnieuw gezocht moet worden naar een gemeenschappelijke ethische consensus in staat en samenleving. Daarbij komt aan het begrip van de menselijke waardigheid een onvervangbare rol toe. Ook al wordt er een sterk beroep gedaan op de verantwoordelijkheid van het individu, toch is het de taak van maatschappelijk relevante groeperingen om een gekwalificeerde bijdrage te leveren tot de zoektocht naar de ethische consensus.

De internationale studie over waarden onthult in verband met ons thema vooral hoe nauw het doorgeven van het geloof samenhangt met de overdracht van waarden. Bij de evaluatie van de resultaten pleit Renate Köcher ervoor om vooral het institutioneel karakter van het godsdienstig leven niet te gering te waarderen.

Bij de beschouwingen over de dynamiek van de waarden kan men vaststellen hoe enerzijds plichts- en aanvaardingswaarden minder gerespecteerd worden, anderzijds een synthese tussen de twee hoofdgroepen van waarden gesteund dient te worden.

Ook al hadden ogenschijnlijk het debat over de fundamentele waarden, de internationale studie over waarden en de beschouwingen over een synthese van waarden weinig met elkaar gemeenschappelijk, toch bestaat er een werkelijke samenhang. Om nogmaals het beeld van de boom te nemen: de wortels waartoe ook het geloof behoort, de stam die de fundamentele waarden verbeeldt, de takken die op de normen wijzen en de bladeren die het feitelijke handelen aanduiden. Dat het doorgeven van het geloof en de overdracht van waarden ook onder dit opzicht een eenheid vormen, zal wel duidelijk geworden zijn.

3. Een perspectief op de overdracht van waarden

Juist omdat dit terrein zo gecompliceerd en gedifferentieerd is, mag men niet slechts één uitgangspunt kiezen en dat als leidraad voor de toekomst nemen. Maatschappelijk gezien bezit het begrip waarde verschillende betekenissen.

Onder vier gezichtspunten wordt dan ook een perspectief geboden, dat overigens door andere visies aangevuld zou kunnen worden.

3.1 Samenwerking tussen de moraaltheologie en maatschappelijke disciplines

Allereerst moet de taak van de moraaltheologie zelf verwoord worden. Terecht behoort de moraaltheologie in de traditionele inde-

ling van de theologie tot de systematische theologie. Beroemd werd de uitspraak van Johann Sebastian Drey, één van de grote Tübinger theologen uit de negentiende eeuw, dat de moraaltheologie „toegepaste dogmatiek” zou zijn. Toch is de samenwerking met de praktische disciplines — vooral met de pastoraaltheologie, de godsdienstpedagogiek en de homiletiek — onontbeerlijk. Hoe deze samenwerking er uitziet, kan onder verschillende omstandigheden variëren. Dat kan binnen een universitair kader gebeuren, zoals bij een gezamenlijk opgestelde tekst, b.v. onlangs „Sterven en laten sterven”²⁹, maar ook in participatie in gremia van kerkelijke of maatschappelijke aard. Hier kan als voorbeeld de Rottenburger-Stuttgarter Synode worden genoemd, die volgens Alfons Auer in diverse documenten is ingegaan op het thema van de overdracht van waarden³⁰. Iets dergelijks geldt ook voor de diocesane synode in Hildesheim³¹. Medewerking aan dergelijke synodale processen en tevens aan soortgelijke vormen van bijeenkomsten schijnt ook voor de toekomst van belang te zijn. Op dit punt kan iets duidelijk worden over de rol van de verantwoording, waarover Helmut Klages behartigenswaardige uitspraken gedaan heeft.

3.2. *De houding van de Kerk ten aanzien van mensen die gestrand zijn*

Ook moet hier genoemd worden — en dit is voor de Kerk op alle niveaus van belang — de wijze waarop men omgaat met mensen die met een mislukking moeten leven. Achter deze formulering gaat het probleem schuil van de discrepantie tussen een normatief voorschrift en de helpende begeleiding, een probleem dat vaak nauwelijks opgelost kan worden. Ieder probleem dat hier nu aan bod komt, zou een uitvoerige bespreking waard zijn. Veel moeilijkheden liggen op het vlak van huwelijk en gezin. Niet toevallig gaan dan ook de drie diocesane synodes uit de afgelopen jaren (Rottenburg-Stuttgart, Hildesheim en Augsburg) door uitvoerige besluiten in op juist deze thematiek. Men bespeurt het verlangen om onderwerpen als de niet-huwelijkse gemeenschappen, hertrouwde gescheidenen, onvolledige gezinnen (om er slechts enkele te noemen) aan te snijden en de betrokkenen te helpen. Het dilemma is op bijna klassieke wijze beschreven door de diocesane synode van Augsburg met betrekking tot de hertrouwde gescheidenen: „De Kerk is ertoe geroepen de heldere lijn van de waarheid over het huwelijk als een

(29) P. Zulehner/P. Becker/G. Virt, *Sterben und sterben lassen*, Düsseldorf 1991.

(30) A. Auer, „Was ist mit der Weitergabe der 'Moral' an die kommende Generation?“, in: *Ereignis Synode*, red. W. Kasper/G. Miller, a.w., p. 127-138.

(31) Diözesansynode Hildesheim 1989/1990, *Kirche und Gemeinschaft. Gemeinschaft mit Gott — miteinander — für die Welt*, Hildesheim 1990.

levenslange binding zó te verbreden door een houding van respectvolle barmhartigheid tegenover hertrouwde gescheidenen, dat aan geen van beide werkelijkheden te kort wordt gedaan''³². Momenteel schijnen wij er nog niet in te slagen beide werkelijkheden met elkaar in verband te brengen, wat niet uitsluit dat er in concrete gevallen oplossingen en hulp gevonden kunnen worden. De theologische discussie kan men nog niet als afgesloten beschouwen, temeer omdat dit onderwerp naast vele andere genoemde thema's sinds decennia met groeiende urgentie op de agenda staat. Misschien kan daarbij een idee van Dietmar Mieth in de toekomst sterker uitgewerkt worden. In zijn artikel over problemen bij de overdracht van de christelijke ethiek³³ wijst hij erop dat op sociaal-ethisch gebied het kerkelijk leergezag zich concentreerde op algemene ethische principes en aanwijzingen voor de toepassing ervan. Op persoonlijk vlak overweegt echter met name met betrekking tot het 5^e en 6^e gebod het normatieve aspect. In dit verband speelt ook de interpretatie van de Bergrede een rol. Mieth stelt puntig vast: „Als crisis in de overdracht kan men terecht ook beschouwen dat in de recente traditie vooral de burgerlijke radicaliteit in de huwelijksmoraal is overgenomen uit de Bergrede, terwijl bij de actuele receptie van de Bergrede en bij de jonge christenen veel sterker de radicaliteit van de Bergrede in verband met haar leer over de vrede centraal komt te staan. Zekerheid in geloofszaken wordt bemoeilijkt, als in naam van het geloof de éne radicaliteit voor het gedrag onbediscussieerd moet gelden, terwijl de andere radicaliteit als het ware eschatologisch wordt weggeschoven''³⁴.

Momenteel is niet meer mogelijk dan het oprakelen van het probleem en het aanbieden van hulp aan de betrokkenen. Boven het niveau dat in de synodale documenten als aanbeveling werd uitgesproken, kan men met verantwoordelijksbesef voor de universele Kerk niet gaan. Wel blijft de relatie tussen normatief voorschrift en helpende begeleiding bij dit thema wezenlijk. Vooral de betrokkenen raken immers vaak vervreemd van de Kerk, omdat zij daar geen begrip aantreffen en toch een voortdurend conflict willen ontlopen.

3.3 *Publiek optreden van de Kerk*

Als derde gezichtspunt moet gewezen worden op het publieke optreden van de Kerk. Sinds de Europese omwentelingen in 1989 heeft

(32) Diözesansynode Augsburg, *Die Seelsorge in der Pfarrgemeinde*, VII. Christlich gelebte Ehe und Familie, 4.2.8.2.

(33) D. Mieth, „Tradierungsprobleme christlicher Ehtik. Zur Motivationsanalyse der Distanz von Glaube und Kirche'', in: *Tradierungskrise des Glaubens*, red. E. Feifel/W. Kasper, München 1987, p. 101-138.

(34) *T.a.p.*, p. 129.

de Kerk als zodanig op dit continent de mogelijkheid haar geloof te verkondigen en uit te dragen. In een pluralistische samenleving moet zij uiteraard in concurrentie treden met andere zingevingen. Wie een morele opdracht verkondigt, wordt bovendien gemeten aan de vraag hoe hij zelf deze opdracht vervult. Het is genoegzaam bekend dat in een media-samenleving ook serieuze thema's een „talk-show“-karakter krijgen. In de publiciteit van de televisie worden uitgesproken polariserende figuren gezocht die hun standpunt met verve kunnen voorleggen. Er bestaat dan ook slechts een matige bescherming tegen het gevaar dat ook de kerkelijke opvatting vertekend en soms zelfs kwaadaardig verminkt ten tonele wordt gevoerd.

Toch zullen wij de mogelijkheden van een open samenleving moeten gebruiken. De Kerk in de Verenigde Staten, die het meest en het langst ervaring heeft opgedaan met een pluralistische samenleving, bewandelt deze weg al geruime tijd. Hierbij kan ook gedacht worden aan brede discussie over de pastorale brieven uit deze Kerk met betrekking tot het thema „Economische rechtvaardigheid voor allen“. Pas na een brede publieke discussie over de voorgelegde ontwerpen werden de teksten door de bisschoppen aangenomen. Dat zo'n procedure niet zonder conflicten verloopt, mag als vanzelfsprekend gelden, zelfs als daarbij spanningen tussen de plaatselijke Kerk en de universele Kerk naar voren komen. Zo'n procedure kan slechts slagen, als alle lagen van de Kerk kunnen participeren. Ook in Duitsland is uit het debat over de fundamentele waarden echter duidelijk geworden, hoe onmisbaar de bijdrage van de Kerken is voor een ethische consensus binnen onze samenleving.

3.4 *Ethische verkondiging*

Als vierde en laatste punt moet worden ingegaan op de ethische verkondiging. Het lijkt erop dat dit onderwerp — als individueel-ethisch thema — nauwelijks meer ter sprake komt. Dat is niet zo verrassend, want niet alleen de studie over waarden heeft juist op die punt een duidelijke discrepantie laten zien tussen de verkondiging van het universele leergezag van de Kerk en de aanvaarding door afzonderlijke gelovigen. Het is te kortzichtig deze ethische verkondiging te beperken tot afzonderlijke normen. Onder verkondiging wordt hier het hele spectrum van mogelijkheden voor de veelzijdige vormen van de catechese, het godsdienstonderwijs op scholen, de theologische vorming van volwassenen tot aan de preek verstaan, die uiteraard een variërend karakter hebben.

Uit het debat over de fundamentele waarden kan men vaststellen dat het accent ligt op het begrip van de menselijke waardigheid. Dat

is een belangrijk, maar nog steeds open begrip in de discussie rond de fundamentele waarden. Het is daarom zaak om het begrip van de menselijke waardigheid steeds beter te formuleren en de resultaten uit de theologische antropologie in te brengen in de ethische verkondiging.

De internationale studie over waarden heeft de nauwe samenhang aangetoond tussen het doorgeven van het geloof en de overdracht van waarden. Tevens werd het geslonken vermogen geconstateerd om dit te verwezenlijken. Dan komt het er opnieuw op aan zich op elementaire waarden van het geloof — zoals waarachtigheid, trouw, liefde, gerechtigheid e.a. — te bezinnen en die tevens te verkondigen.

Herbert Schlögel o.p., in 1949 te Würzburg geboren, 1968 dominicaan, 1974 priester, studeerde katholieke theologie in Bonn, promotie 1980/81; hij was 1981-1985 als secretaris verbonden aan de commissie voor geloofsvragen van de Duitse bisschoppenconferentie; habilitatie te Würzburg in 1991. De bijdrage werd uit het Duits vertaald door J. Ambaum.